

Guy Van Habberney*

Frankrijk na twee jaar Mitterrand

Een vervlogen droom?

*Those who do not remember the past
are condemned to relive it*
Santayana

De laatste jaren worden er in West-Europa nogal wat Alternatieve Economische Strategieën op papier gezet: *Economisch beleid uit de klem* in Nederland, de werkgroepen Polekar en Bastin-Yerna in België, The Alternative Economic Strategy in Engeland, het Forum des Economistes in Frankrijk. Allemaal groepen die in hun publikaties benadrukken dat er wel degelijk een progressief alternatief bestaat voor de vrijwel uitzichtloze deflatoire economische politiek die in bijna gans West-Europa wordt gevoerd. Enkel Frankrijk heeft het tot dusver gewaagd om tegen de stroom in te zwemmen: tussen mei 1981 en juni 1982 werd daar bewust gekozen voor een resoluut Keynesiaans reflatoir beleid, tegen alle neoklassieke en monetaristische beleidsadviezen in. De regering-Mauroy heeft in die periode tevens een aantal beleidsmaatregelen getroffen in de richting zoals die gesuggereerd werd door enkele van de hierboven geciteerde 'think tanks': zij heeft als het ware een soort van Alternatieve Economische Strategie in de praktijk willen toepassen. Deze praktijkervaring was en is in dubbel opzicht leerzaam, in die zin dat de Franse regering effectief een aantal economische en sociale hervormingen heeft willen doorvoeren, maar daarbij terzelfdertijd op een aantal problemen (van zowel binnenlandse als buitenlandse aard) is gestoten, waarmee iedere progressieve regering in de toekomst terdege zal moeten rekening houden.

De structuur van dit artikel is als volgt: na een historische inleiding over voorgaande experimenten (Frankrijk anno 1936, Chili, Portugal) worden de economische en sociale hervormingen besproken die men sinds mei 1981 in Frankrijk ondernomen heeft. Vervolgens worden de

* Departement Sociologie, Katholieke Universiteit Leuven (België). Lid van de werkgroep Politieke Economie en Arbeid. Met dank aan Frank Moulaert, Frank Vandembroucke, François

Willekens en Lina Waterplas voor de kritische commentaren en constructieve bemerkingen bij eerdere versies van deze tekst.

problemen behandeld die in juni 1982 tot een vrij bruuske ommekeer van deze politiek hebben geleid. Tenslotte komen op een meer algemene en bondige wijze de praktische en theoretische problemen aan bod die verbonden zijn aan om het even welke Alternatieve Economische Strategie, los van alle mogelijke nationale eigenaardigheden. Dit artikel wil eerder de aanzet zijn tot een onontbeerlijke en diepergravende theoretische discussie rond de 'Economics of Feasible Socialism',¹ en beperkt zich dan ook tot een kritische beschrijving van het Franse experiment, zonder daar al te definitieve konklusies met betrekking tot andere Alternatieve Economische Strategieën uit te willen trekken. Al te veel achter de krantenkoppen aanhollen leidt immers tot bijziendheid.

Historische precedeten

In de geschiedenis vinden we niet zoveel voorbeelden van progressieve politieke partijen die via verkiezingen aan de macht komen en meteen een radikaal andere koers gaan varen. De landen van het zogenaamde 'reëel bestaande socialisme' buiten beschouwing gelaten zijn enkel het Franse *Cartel* (1924), het Volksfront van L. Blum (1936-1937), de regering-Allende in Chili (1970-1973) en het Portugal van de revolutionaire kapiteins (1974-1975; aanvankelijk zonder verkiezingen) het vermelden waard.

In al deze landen heeft zich volgens Kolm² een soort van 'cyclus van de revolutie' voltrokken, die er ongeveer als volgt uitziet:

- de nieuwe regering staat grote loonsverhogingen toe, vooral dan voor de lage inkomstrekken, en heft tegelijkertijd zware belastingen op de hoge inkomens en vermogens. In Chili steeg bijvoorbeeld het aandeel van de lonen en wedden in het nationale inkomen tussen 1970 en 1971 van 55 tot 62%, in Portugal werden de laagste inkomens met één pennetrek verdubbeld. Vaak wordt er ook een (tijdelijke) prijzenstop afgekondigd;
- om meer controle te verkrijgen op het economische apparaat worden tevens een aantal sleutelsektoren genationaliseerd;
- de ondernemers zien hun winsten slinken en werven geen nieuwe arbeidskrachten aan. De partikuliere investeringen vallen stil, en de kapitaalvlucht versnelt;
- daartegenover staat de toename van de overheidsinvesteringen en de partikuliere consumptie, die echter door een gebrek aan eigen nationale produkten of het snel optreden van een aantal 'supply-bottlenecks' weglekken naar het buitenland;

1. Voor een diepergravende theoretische analyse van de economische problemen rond het 'werkbaar socialisme' zie Nove (1983).
2. Deze zogenaamde 'cyclus van de revolutie' wordt uitvoerig beschreven

in Kolm (1977). Een uitgebreide samenvatting van dit boek is samen met een aantal andere belangrijke teksten te vinden in Kolm (red.) (1978).

- het groeiende tekort op de betalingsbalans (zowel door de verminderde dekkingsgraad als door de kapitaalvlucht) en het groeiende begrotingstekort (verhoging van de sociale uitkeringen, kosten van de nationalisaties, investeringen) leiden praktisch steeds tot een opeenvolging van devaluaties. Tegelijkertijd neemt de druk van allerlei internationale financiële instellingen (IMF, OESO, Wereldbank) toe om een einde te maken aan het experiment;
- de devaluaties jagen de binnenlandse prijzen de hoogte in, en vermits het mechanisme van loonindexering in deze landen niet bestaat of bestond, beginnen de reële lonen te dalen. In Chili was de koopkracht in juni 1973 reeds gedaald tot onder het niveau van 1970, in Portugal bleef er na 18 maanden slechts een derde van de oorspronkelijke loonsverhogingen over;
- de linkse regering wordt ten val gebracht (staatsgreep tegen Allende in september 1973, rechtse coup in Portugal, november 1975), of sluit een verbond met de rechterzijde (regering-Blum, februari 1937). Haar sociale en elektorale basis is trouwens reeds daarvoor al begonnen af te brokkelen, onder meer door het koopkrachtverlies, door stakingen en het heropbloeien van allerlei korporatistische tendensen.

Reeds in zijn in 1977 verschenen boek waarschuwde Kolm voor de herhaling van een dergelijk scenario mocht links in Frankrijk weer aan de macht komen. Men mag de vergelijkingen echter ook niet al te ver doortrekken: Chili en Portugal bevinden zich als het ware in de semi-periferie van de wereld economie, en de tijdstippen waarop deze economische hervormingen werden doorgevoerd waren verschillend gesitueerd in de economische conjunctuur: lichte heropleving na de crisis van 1929 voor Blum, laatste fase van de hoogconjunctuur voor Allende, begin van de wereldrecessie voor Portugal in 1974. In mei 1981 zat de wereld economie nog steeds in een stagnatiefase, en men vroeg zich af of Mitterrand in gelijkaardige valkuilen zou trappen als zijn ongelukkige voorgangers.

30

Nieuwe beleidsmaatregelen

Toen Mitterrand op 10 mei 1981 met de steun van niet alleen de kommunistische, maar ook een deel van de traditioneel republikeinse kiezers verkozen werd, was men erg benieuwd welk beleid er gevoerd ging worden. De PS (Parti Socialiste) en de PCF (Parti Communiste Français) hadden immers aangekondigd de snelle verslechtering van de toestand van de Franse economie tijdens de laatste maanden van de regering-Barre met alle mogelijke middelen te willen bestrijden: de inflatie was opgelopen tot 13%, de Franse franc stond overgewaardeerd, de industriële productie stagneerde en de werkloosheid was tijdens de eerste vier maanden van 1981 toegenomen met 200.000.

Onder leiding van Mauroy werd een regeringsploeg samengesteld waarin, naast een klein aantal kommunistische ministers, de

verschillende stromingen binnen de PS flink vertegenwoordigd waren: de linkervleugel, met als boegbeeld Chevènement, directeur van het CERES (Centre d'études et de recherches Socialistes) – de dirigistische stroming; de rechtere vleugel onder leiding van Rocard – ook wel de Jakobijnse oftewel 'produktivistische' fractie genoemd. Daarnaast had men ook nog een allegaartje van zuiver 'politieken' zoals bijvoorbeeld Mauroy, en technokraten zoals Delors en Jobert, die beiden reeds minister waren geweest, respectievelijk onder Pompidou en De Gaulle. In vrij snel tempo werd door deze ploeg vanaf juni 1981 een aantal belangrijke maatregelen van structurele, sociale en financiële aard uitgewerkt.

1. Een reële verhoging van de laagste inkomens met circa 10%. Deze verhoging van het SMIC (*Salaire Minimum Interprofessionnel de Croissance*) werd deels gefinancierd door een 'solidariteitsbijdrage', geheven op de hoge inkomens en de 'windfall-profits' van banken en oliemaatschappijen, deels ook door een verlaging van de sociale-zekerheidsbijdragen van de werkgevers, die voor een stuk door de overheid werden overgenomen. De historische voorbeelden indachtig werden de andere inkomens evenwel niet verhoogd. Wel slaagden de werknemers van een aantal genationaliseerde bedrijven (onder andere bij de Régie Renault) erin om grotere loonsverhogingen af te dwingen dan oorspronkelijk voorzien was, gesteund door de machtige kommunistische en socialistische vakcentrales CGT en CFDT.³ Het risico van het weglekken van de aldus ingespoten koopkracht naar het buitenland bleef echter zeer reëel, vermits de consumptiequote van de lagere inkomens hoger ligt dan die van de andere categorieën, en bij uitstek gericht is op tekenen van 'conspicuous consumption' zoals TV's, video's, hifi-apparatuur, fototoestellen en dergelijke meer, praktisch allemaal zaken die men (net zoals in de meeste andere Westeuropese landen) dient te importeren. De verhoging van het SMIC leidde, samen met de verhoging van de pensioenuitkeringen en de subsidies aan de sektor van de sociale woningbouw, tot een vergroting van het financieringstekort met 11,7 mrd FF. Voeg daarbij nog de (jaarlijks terugkerende) kosten van de nationalisaties (zie punt 2) en de minderontvangsten der belastingen (door de economische crisis) en men bekomt een begrotingstekort van 64.283 mrd FF (1,8% van het BNP) voor 1981, tegenover een oorspronkelijk voorzien tekort van 29.385 mrd FF.

Zoals uit tabel 1 blijkt werd er voor 1982 een nog groter tekort

3. Men ging daarbij zelfs zover om met staking te dreigen op het moment dat premier Mauroy de plechtige ondertekening van een eerste solidariteitskontraat tussen werkgevers

en werknemers zou bijwonen. De directie van Renault is hiervoor – om politiek evidente redenen – gezwich.

tabel 1

Budget van de centrale overheid (in miljard Franse franc)

	1980	1981	1982	1983
uitgaven	592.259	709.478	797.498	—
inkomsten	557.168	633.984	705.725	—
korrektie	11.298	11.211	— 7.146	—
tekort	— 23.793	— 64.283	— 98.919	—
geschat tekort	— 31.156	— 29.385	— 95.456	—117.762

Bron: OESO, 1982, 37

voorzien, namelijk 95.456 mrd FF (2,5% van het BNP). De meeruitgaven gingen vooral naar Research and Development (15 mrd), koopkrachtverhoging der gezinnen en investeringen in de genationaliseerde bedrijven. Het begrotingstekort was dus voor een stuk gewild vanuit een reflatoir perspectief; dat de doelstellingen voor 1981 niet gehaald werden is niet zo verwonderlijk, omdat die nog door de regering-Barre waren vooropgesteld. Volledigheidshalve dient vermeld te worden dat de sociale zekerheid in Frankrijk buiten de staatsbegroting valt, zodat men — om een vergelijking met de andere geïndustrialiseerde landen mogelijk te maken — het overschot of tekort in die sektor moet bijtellen bij dat van de centrale overheid, wat het totale tekort voor 1982 op 5% van het BNP brengt (ter vergelijking: BRD 4,4%, VK 3,1%, Nederland 6%, België 13,5%, Japan 4,8%).

2. Een van de belangrijkste maatregelen van de nieuwe Franse regering was ongetwijfeld de snelle nationalisatie van de negen belangrijkste industriële groepen, 39 banken en twee holdings. Deze nationalisaties, die wat hun omvang betreft uniek zijn in de westerse geïndustrialiseerde wereld, vertegenwoordigden zowat 25% van het verkoopcijfer van de Franse industrie en 15% van het exportcijfer. Als men de reeds onder Blum (1936) en De Gaulle (1945) genationaliseerde bedrijven erbij telt, omvat de genationaliseerde sektor in Frankrijk thans zowat 30% van de verkopen en 24% van de industriële werkgelegenheid (11% van de totale werkgelegenheid). In sommige sectoren heeft de Franse staat zelfs een monopoliepositie verworven, zoals bijvoorbeeld het staal, het aluminium en de fijnchemie (ieder 100%), of dan toch een overheersende marktpositie, zoals bij het glas, de informatika en de elektriciteit (ieder 50%). Opvallend daarbij is dat men zich vooral op de zware industrie en de speerpunttechnologie heeft gekoncentreerd.

Naast het argument dat de overheid op die manier de controle verwierf over een aantal belangrijke industriële hefboomen, voerde men ook aan dat er in sommige van deze sectoren vaak een gigantische

overcapaciteit was ontstaan, en dat de ondernemers bijgevolg onvoldoende investeerden, ook niet in nieuwe technologieën.

Gemiddelde werkweek van de industriearbeiders (telkens na het eerste kwartaal, enkel voor het VK na het derde kwartaal)*

tabel 2

	1977	1978	1979	1980	1981
BRD	41,8	41,8	41,9	41,8	41,1
Frankrijk	41,8	41,4	41,1	40,9	40,6
Italië	41,6	38,9	39,0	39,2	37,9
Nederland	40,9	41,0	41,0	41,0	40,6
België	37,3	36,9	37,1	36,9	34,7
VK	42,3	42,2	42,0	40,7	—

(*) Bij de berekening van deze duur wordt uitgegaan van de normaal gewerkte uren, vermeerderd met overuren en verminderd met om technische of economische redenen niet-gewerkte uren.

Bron: Eurostat, *Uurverdiensten-arbeidsduur*, 1-1982, 141

3. Op het sociale vlak telde Frankrijk wel een zekere achterstand ten opzichte van de rest van West-Europa: sinds 1936 was de wettelijke werkweek zelfs onveranderd gebleven, zodat Frankrijk op dit terrein zowat een middenpositie innam in vergelijking met zijn voornaamste concurrenten (zie tabel 2).

Op het sociale vlak werd dan ook vanaf juni 1981 een aantal maatregelen getroffen die eerder als een inhaalbeweging ten opzichte van de andere Westeuropese landen kunnen worden beschouwd. De pensioengerechtigde leeftijd werd teruggebracht tot zestig jaar, een vijfde vakantieweek werd ingevoerd en de regering gaf haar intentie te kennen om via jaarlijkse verminderingen de werkweek in 1985 terug te brengen tot 35 uur. Samen met een betere inkadering van de jonge ongeschoolde werklozen in het beroepsleven zag zij daarin het middel bij uitstek om de werkloosheid terug te dringen. Tevens zou de Franse overheid 55.000 nieuwe arbeidsplaatsen scheppen in 1982, naast de 40.000 door de arbeidsduurverkorting en vervroegde pensionering verkregen banen. Daarvan waren er in april 1982 reeds 25.000 gerealiseerd door de vervroegde pensionering, en slechts 3.000 via arbeidsduurverkorting. Wat de concrete toepassing van de arbeidsduurverkorting betreft, daar onthield de overheid zich als onderhandelingspartner, en werden er tussen werkgevers en werknemers een aantal 'solidariteitskontrakten' afgesloten, die voorzagen in een reductie van de werkweek tot minder dan 39 uur al dan niet met loonbehoud, systemen van geleidelijke pensionering, ontslagregelingen en dergelijke meer. Vrij snel bleek hier dat de arbeiderssolidariteit niet zo groot was als men wel verhoopt had: het merendeel der werknemers verzette zich tegen arbeidsduurverkorting met loonverlies (althoewel de CFDT

zich daar in principe niet tegen verzet had), en met name de controle op het aantal gepresteerde overuren bleek een ernstig probleem te vormen.

4. Naast de drie 'grote' maatregelen (koopkrachtverhoging voor lage inkomenstrekkers, nationalisaties en arbeidsduurverkorting) dienen we ook nog een aantal kleinere maatregelen en projecten te vermelden, die op zich genomen niet onbelangrijk zijn, maar waarvan het makro-ekonomische effect minder direkt is:

- de creatie van een spaarboekje voor kleine spaarders, waarvan de rente steeds een vast percentage boven het inflatiecijfer ligt;
- de legalisatie van circa 100.000 (meestal Noordafrikaanse) gastarbeiders;
- het rapport-Auroux, dat onder meer voorziet in de oprichting van een aantal werkplaatsraden, grotere medezeggenschap in de ondernemingsraden en vooral een betere bescherming van de werknemers in het zogenaamde sekundaire segment van de arbeidsmarkt: tijdelijke werknemers, part-timers en uitzendkrachten;
- tevens werden er allerlei projecten met betrekking tot de financiering van de sociale zekerheid ingediend: men wil de bijdragen niet langer enkel meer berekenen op het inkomen maar ook op het vermogen, vermits de vermogensongelijkheid veel groter is dan de inkomensongelijkheid. Tot op heden zijn deze projecten echter nog niet in hun uitvoeringsstadium.

Globaal gesteld kan men konkluderen dat de Franse regering vanaf mei 1981 resoluut geopteerd heeft voor een vrij selectief Keynesiaans stimuleringsbeleid, waarmee men via een verhoging van de bestedingen der gezinnen en van de overheid via multiplikatoreffecten tot een duurzaam herstel met hoge groeicijfers hoopte te komen. De injectie die de Franse overheid op die manier aan de ekonomie gaf, komt ongeveer overeen met 1,5% van het BNP. Ter vergelijking: in 1976 had de toenmalige premier Chirac (nu leider van de RPR, de grootste oppositiepartij) een 'plan de relance' uitgewerkt, een pakket van steunmaatregelen dat circa 2,5% van het BNP omvatte. Afgezien van de relatieve bedragen ligt het grote verschil tussen deze twee stimuleringsplannen vooral in hun timing: in 1976 beleefde de wereldekonomie een eerste voorzichtige heropleving na de zware recessie van 1973-'74, en werd er nog nergens een uitgesproken deflatoir beleid gevolgd, zoals dat vanaf 1980 het geval was (Engeland, Nederland, België, en wat later ook West-Duitsland en de Verenigde Staten, om een paar belangrijke industrielanden te noemen). Men kan dan ook wel stellen dat Frankrijk op het terrein van de ekonomische politiek 'cavalier seul' speelde: waar de andere landen (en vooral dan de belangrijkste handelspartners van Frankrijk) opteerden voor muntstabiliteit en rendementsherstel, maakte de regering-Mauroy een bewuste politieke

keuze voor meer werkgelegenheid en economische groei. En het was vooral met betrekking tot dit laatste punt – het wereldwijde herstel van de economische groei – dat de verwachtingen in Parijs hooggespannen waren.

Problemen bij het stimuleringsbeleid

Vrij snel bleek evenwel dat een aantal van de verhoopde resultaten uitbleven of onvoldoende gerealiseerd werden: op het internationale vlak waren dat de conjunctuurherneming die uitbleef, de wereldhandel die vrij snel achteruitging en de grote en aanhoudende wisselkoersschommelingen. Tabel 3 geeft een overzicht van de Franse misrekeningen inzake enkele belangrijke economische indicatoren: enkel qua consumptie en finale vraag zat men goed met de vooruitzichten, maar qua groei (+1,5 in plaats van 3,1), investeringen (-1 in plaats van +2,3) en vooral export (-2 in plaats van +4,9) zat men er een heel stuk naast.

Economische indicatoren: enkele geschatte en gerealiseerde waarden (voor 1982)

tabel 3

	Schatting (aug. '81)	Ex-post cijfer (febr. '83)
consumptie gezinnen	2,5	3,4
consumptie overheid	2,7	2,5
bruto investeringen	2,3	-1
finale vraag	2,5	2,3
export	4,9	-2,0
import	5,1	3,7
BNP	3,1	1,5

Bron: OESO, 1983, 16

Ook met de inflatiebestrijding liep er wat mis: niet zozeer dat de inflatie (die reeds hoog was onder Barre) verder steeg, maar eerder dat ze stagneerde, daar waar ze daalde in het merendeel van de andere OESO-landen. Dit bracht het gemiddelde inflatieverschil met deze landen tussen mei 1981 en juni 1982 van 2,6 op 6,2 procent. De hoge rentestanden die daaruit voortvloeiden, samen met het groeiende tekort op de begroting en in de sociale zekerheid, het tekort op de handelsbalans en de voortdurende speculatie tegen de Franse franc geven al voor een groot gedeelte de verklaring van het stilvallen van de investeringen in Frankrijk. Maar laat ons sommige van de aangehaalde punten wat systematischer bekijken.

1. De begroting en de sociale zekerheid

De regering-Mauroy erfde een financieringstekort dat reeds 50 mrd FF

bedroeg, terwijl de fiskale en parafiskale druk volgens Mitterrand reeds een bovengrens bereikt had (de grote fortuinen uitgezonderd). Uiteindelijk kon met het tekort van 1981 beperkt houden tot 64 mrd. In 1982 had men dan een stimuleringsbudget gepland, dat zou moeten resulteren in een tekort van circa 95 mrd (zie tabel 1), maar de overheidstekorten dreigden vrij snel uit de hand te lopen, en dit wegens een aantal fouten bij de nationalisaties en de hervormingen bij de sociale zekerheid.

Kosten van de nationalisaties. Wat de uitvoeringsmodaliteiten van de nationalisaties betrof, daar mag men wel van zeggen dat de regering-Mauroy slecht voorbereid was. Men had in feite geen verkiezings-overwinning verwacht, en de bijna tien jaar oude nationalisatieplannen (waarop in september 1977 het 'programme commun de la gauche' was afgesprongen) waren nog helemaal niet bijgewerkt. Deze oude plannen werden dan ook praktisch ongewijzigd uitgevoerd, vaak dan nog door ambtenaren uit de vorige regering, bij gebrek aan eigen voldoende ingewerkt en competent personeel (een derde van de ministers bijvoorbeeld komt uit de onderwijs sfeer, slechts enkelen hebben enige praktische ervaring in de industrie of de handel). Gevolg: een al te optimistische beoordeling van de economische resultaten van sectoren zoals staal, textiel en scheepsbouw, en een onvoldoende kennis van de internationale, financiële en organisatorische structuur van sommige te nationaliseren bedrijven. Zo slaagde de holding Paribas er bijvoorbeeld in om voor de neus van het linkse bewind het merendeel van haar bezittingen in Belgische en Zwitserse handen te doen overgaan, zodat op het moment van de nationalisatie het zwaartepunt (en de belissingsmacht) van de maatschappij reeds naar het buitenland verschoven was.

Ook met betrekking tot het juiste financieringsbedrag van de nationalisaties was er nogal wat discussie. Een eerste formule voor de vergoeding der aandeelhouders werd in februari 1982 verworpen door de Konstitutionele Raad, een soort van opperste gerechtshof dat uitsluitend was samengesteld uit personen die nog onder Giscard benoemd waren. De definitieve formule voorzag in een vergoeding a rato van 25% van de boekhoudkundige waarde der ondernemingen, 25% van de gemiddelde nettowinsten en 50% van het gemiddelde der beursnoteringen tussen 1 januari 1980 en 30 maart 1981, vermeerderd met een inflatievergoeding van circa 14 procent. De aandeelhouders konden dan hun effecten omzetten in staatsobligaties met een variabele rente, uitgegeven door twee speciaal daartoe opgerichte Nationale Industriespaarkassen. De totale kosten der nationalisaties bedroegen circa 43 mrd FF, maar rekening houdend met de onderlinge deelnemingen kwam men uiteindelijk aan 35 mrd, nog altijd 10 mrd meer dan men eerst voorzien had. Bijna alle financiële experts zijn het erover eens dat deze vergoedingen veel hoger liggen dan wat ze in hun

stoutste dromen verhoopt hadden: veel te hoog dus.

Extra kosten voor de sociale zekerheid. Hoewel een eerste tekort op het sociale-zekerheidsbudget reeds van 1980 dateerde, vormde de verhoging van de sociale uitkeringen (kinderbijslag, minimum-pensioenen, terugbetalingstarieven voor medicijnen) samen met het stimuleringsbudget een van de steunpilaren van het reflatoire beleid. Bovendien kreeg men te kampen met een grote stijging van de werkloosheidsuitkeringen, de UNEDIC. De zeer doktrinaire minister van Sociale Zaken, mevrouw Questiaux, weigerde echter een 'minister van de rekeningen' te zijn. Het tekort van de sociale zekerheid steeg dan ook schrikbarend: van de voorziene 3,2 mrd in maart 1981 tot

Handelsbalans, in miljoenen Franse franc

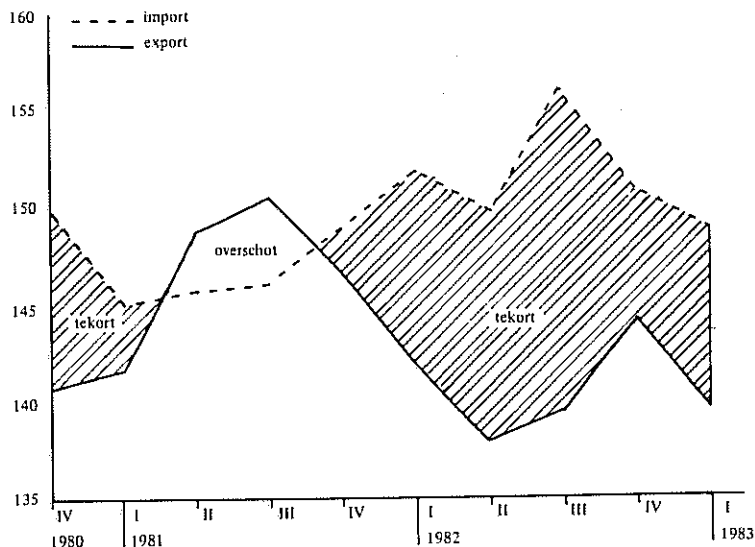
tabel 4

	1978	1979	1980	1981	1982
import fob	351.683	436.491	546.997	625.358	727.382
export fob	357.053	426.742	489.845	575.796	632.072
saldo in lopende prijzen	+ 5.370	- 974	-57.152	-48.562	-95.310
saldo in prijzen van 1982	+ 8.404	-13.762	-71.097	-53.369	-95.310

Bron: *Le Monde*, 22-1-'83

Ontwikkeling van de Franse handelsbalans (1975 = 100)

figuur 1

Bron: INSEE en *Le Monde*, 2-4-'83

10 mrd in november van datzelfde jaar, 23 mrd in 1982 en een (voorzichtige) schatting van 33 mrd in 1983. In juni 1982 werd mevrouw Questiaux vervangen door Beregovoy, een van de vertrouwensmannen van Mitterrand. Men had het haar in regeringskringen vooral kwalijk genomen dat zij erin had toegestemd om de pensioengerechtigde leeftijd te verlagen zonder er zich vooraf van vergewist te hebben of een dergelijke operatie wel te financieren was.

2. De handelsbalans

Ook de handelsbalans evolueerde niet zoals men dat verwacht had: was er nog een licht overschot tijdens de eerste maanden van 1981 (zie figuur 1), vrij snel sloeg dit om in een tekort.

Wanneer men de prijseffekten (devaluaties binnen het EMS, waardevermeerdering van de dollar met 40%)⁴ in deze ontwikkeling verdiskonteert, dan blijkt dat vooral de volume-effekten verantwoordelijk zijn voor deze ontwikkeling. Vooral ten aanzien van de Bondsrepubliek is er een groot structureel tekort: zowel qua samenstelling van het produktenpakket als qua verkooppolitiek blijkt men in Frankrijk (net zoals vele andere Westeuropese landen trouwens) niet te kunnen concurreren met West-Duitsland. De konvergentie van het Franse en het Duitse economische model, waar Giscard en Schmidt bij de oprichting van het EMS op gehoopt hadden, blijkt eerder een divergentie te zijn: van een bilateraal tekort van 10 mrd FF in 1978 was dit eind 1982 opgelopen tot meer dan 39 mrd, dat is 41% van het totale tekort (95 mrd) voor dat jaar.⁵ De sectoren die zwaar in de rode cijfers zitten zijn vooral huishoudartikelen en energie, terwijl traditionele overschotsectoren zoals professionele apparatuur en auto's hun markten zagen slinken. Enkel de wapenexport 'doet het goed'. Ten opzichte van de geïndustrialiseerde wereld is Frankrijk dan ook debiteur, en enkel ten opzichte van de ontwikkelingslanden krediteur.

38

Onder invloed van Chevènement, de minister van Industrie, groeide er vrij snel een protektionistische stroming binnen de Franse regering. Deze groep streefde naar een efficiëntere afscherming van de binnenlandse markt (eufemistisch 'la reconquête du marché intérieur', de herovering van de binnenlandse markt, genoemd) door middel van allerlei protektionistische maatregelen en het opzetten van een

4. Zo was de pijlsnelle stijging van de dollar in 1982 alleen al verantwoordelijk voor een afremming van de groei met 0,9%, een versnelling van de inflatie met 3,5% en een verslechtering van de handelsbalans (cif/fob) met 5,7 mrd FF (vgl. R Courbis en A. Keller, *Pourquoi le déficit record*

de 1982, *Le Monde*, 24 maart 1983).
5. Voor een meer gedetailleerde analyse m.b.t. het dwingende keurslijf waarin de EMS-landen gevangen zitten, en meer speciaal de Duitse dominantie binnen dit systeem, verwijzen we naar Holman en Poot (1983).

systeem van geplande handel met de ontwikkelingslanden, zoals dat gesuggereerd werd door de commissie-Brandt of het theoretische model van Godley uit Cambridge. Enige becijfering van de gevolgen van een dergelijke maatregel werd echter nooit gedaan. Men heeft wel effectief een eerste stap gezet naar een groter protektionisme, zoals bijvoorbeeld het kontingenteren van Japanse videorekorders via een onooglijk klein douanekantoor te Poitiers. Maar vrij snel bleek de structuur van de Franse industrie zelf de grootste hinderpaal te vormen voor een meer protektionistisch beleid: een berekening van Aglietta e.a. (1980) heeft uitgewezen dat 1% extra groei resulteert in een toename van de importen met 2%. (Dit is trouwens in heel wat Westeuropese landen het geval.) Ondanks de opeenvolgende devaluaties (zie hierna, punt 4) werd het concurrentievermogen van de Franse industrie daardoor nauwelijks verbeterd: zo maken bijvoorbeeld de Westduitsers reeds na vier maanden het initiële concurrentieverlies weer goed. Door de arbeidsduurverkortung steeg de produktiviteit wel in de sekundaire sektor, maar deze bleef desondanks toch onder het Westduitse niveau. Voor 1983 stelde men zich een halvering van het tekort tot zo'n 50 mrd FF ten doel, maar na vier maanden zat men reeds aan de 25,2 mrd en na acht maanden bedroeg het tekort 40 mrd.

3. De kapitaalbalans

Wanneer men ook nog de evolutie van de kapitaalbalans bij deze analyse betreft, wordt duidelijk hoezeer de Franse socialisten en kommunisten zich wel misrekend hebben met betrekking tot de druk die er van het buitenland kon uitgaan (de zogenaamde 'contrainte extérieure').

Wat de eigenlijke kapitaalvlucht zelf betreft schat het Zwitserse parlamentslid Ziegler dat tussen mei 1981 en december 1982 ongeveer 500 mrd FF naar Zwitserse banken overgebracht werden, hetgeen zowat 18% van het Franse BNP (2.754,9 mrd) over 1982 is. Deels heeft men hier te maken met volkomen legale overboekingen (bijvoorbeeld paniekreacties van Arabische en ook Amerikaanse beleggers in mei-juni 1981), deels met illegale transakties (bijvoorbeeld professionele koeriers die op vertrouwensbasis koffertjes met geld over de Frans-Zwitserse grens smokkelen). Enkel met betrekking tot de legale transakties kan men zich een juist beeld vormen van de omvang van de bedragen. Zo geeft Mauroy zelf enige voorbeelden in zijn boekje *C'est ici le chemin*:⁶ tijdens de eerste maanden van 1981 verlieten circa \$ 6 mrd (400 mln FF) de Franse bodem; tussen 11 en

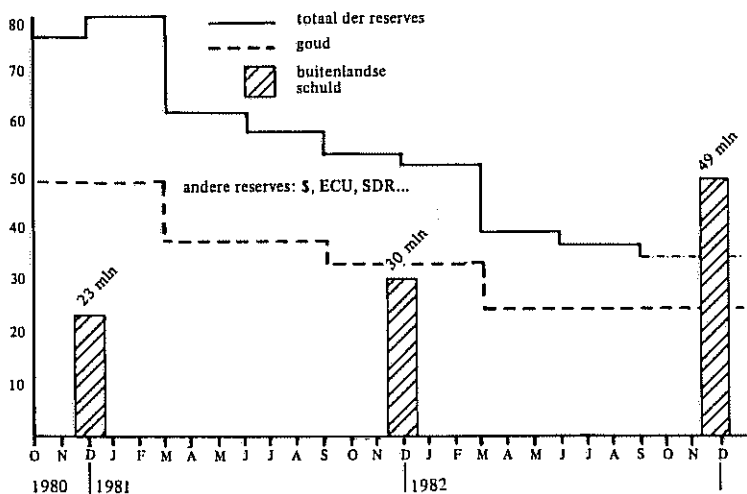
6. Dit werkje geeft een redelijk goed overzicht van de politieke gebeurtenissen tijdens het eerste jaar van de regering-Mauroy, maar is ironisch

genoeg uitgegeven precies op het moment dat een onmiskenbare koerswijziging ondernomen werd.

15 mei alleen al \$ 3 mrd, daarna bijna \$ 1 mrd per dag, om te kulmineren in \$ 1,5 mrd op de dag van de effectieve machtsovername zelf. In een OESO-dokument luidt het: "thus the balance of private short-term capital movements, leads and lags and non-recorded transactions swung from a \$ 400 million surplus in the first quarter to a deficit of some \$ 2,7 billion in the second quarter". De nieuwe regering vaardigde meteen een aantal drastische maatregelen uit om een verdere financiële aderlating af te remmen: de 'leads and lags' werden sterk ingekort, de hoeveelheid vreemde deviezen die de Franse banken mochten aanhouden werd verminderd, en dergelijke meer. Maar naarmate de legale vluchtwegen werden afgesloten, groeide de illegale geldstroom welhaast op komplementaire wijze aan. Het Franse douaneapparaat werd wel versterkt, maar kon tot op heden geen waterdicht systeem tegen illegale kapitaalvlucht uitdokteren, enkele toevallige vangsten uitgezonderd. De relatieve onmacht van de Franse regering wordt in dit verband op treffende wijze geïllustreerd door de deviezenbeperkingen die in maart 1983 aan de Franse toeristen werden opgelegd: iedere volwassene mocht jaarlijks slechts 2.000 FF spenderen in het buitenland (kinderen: 1.000 FF). En dat terwijl Mauroy in het hierboven geciteerde boekje op pagina 25 expliciet toegeeft er zich wel van bewust te zijn dat het niet de schuld is van de Franse toeristen dat er zo fel gespekuleerd wordt tegen de Franse franc en hij dus ook niet zal raken aan deze uitgavenkategorie. Ten gevolge van deze ontwikkeling slonken de Franse goud- en

figuur 2 Franse buitenlandse schuld tegenover Franse reserves 1980-1982 (\$ mrd)

40

Bron: *Le Monde*, L'année économique et sociale 1982, 40

deviezenreserves zeer snel (door herhaalde maar vruchteloze pogingen om de speculatie tegen te gaan). In 1982 alleen al diende de Franse schatkist voor \$ 20 mrd (zie figuur 2) leningen in het buitenland aan te gaan (hoofdzakelijk bij Saoedi-Arabië en de EEG). Enkel de stabilisatie van de buitenlandse lange-termijninvesteringen (na een initiële verzwakking) vormde een lichtpunt in de betalingsbalansperikelen van de regering-Mauroy.

4. Een opeenvolging van devaluaties

In 1936 stuurde de Engelse ekonoom Hugh Dalton een memorandum naar Léon Blum. Daarin betoogde hij dat de regering van het Front Populaire onmiddellijk na de machtsovername de Franse franc met een aanzienlijk percentage moest devalueren. Als economisch voordeel noemde hij het overgewaardeerd zijn van de franc en de toen nog grote 'self-sufficiency' van de Franse economie. Maar bovenal vond hij dat deze maatregel naast het herstel van het concurrentievermogen ook onmiskenbare politieke voordelen had: zo kon men immers gemakkelijk zeggen dat het de schuld was van de 'voorgangers', die de economie en de schatkist in zulke slechte toestand hadden achtergelaten dat een onmiddellijke devaluatie zich opdrong. Vele specialisten zijn thans van oordeel dat een analoge maatregel zich ook opdrong in mei-juni 1981, alleen al vanwege de massale vlucht uit de franc en de massieve interventies van de Banque de France om de munt te ondersteunen (zie figuur 2).

Noch Mauroy noch Mitterrand hebben dat echter willen doen: enerzijds vanuit een zeker idee met betrekking tot de 'grandeur' van Frankrijk, anderzijds vanuit de opvatting 'dat het wel allemaal zo geen vaart zou lopen'. Op 4 oktober 1981, een tijdstip waarop de 'état de grâce' stilaan op haar einde liep, werd de Franse franc dan toch een eerste maal gedevalueerd: -8,5% ten opzichte van de DM en de gulden, -3% ten opzichte van de Belgische frank. Het grote risico bij een devaluatie is echter niet alleen dat het een opeenvolging van concurrerende devaluaties kan uitlokken, maar ook dat men de naam krijgt van een land te zijn 'dat nogal gemakkelijk devalueert' (in dat opzicht hebben in een meer recent verleden Palme in Zweden en Gonzalez in Spanje het spel handiger gespeeld, door onmiddellijk en fors te devalueren). Het wantrouwen van het internationale financierskapitaal in de Franse franc verminderde evenwel niet: men had zich op een groter devaluatiepercentage voorbereid, en na de devaluatie van de Belgische frank in februari 1982 kwam de Franse franc terug in de vuurlijn van de internationale speculatie. Reeds in november 1981 had Delors, toen minister van Financiën, gepleit voor een pauze in de hervormingen. De dirigistische linkervleugel binnen de PS verweet hem prompt dezelfde rampzalige weg als Blum te willen opgaan, waarvan de pauze in september 1936 het begin van het einde van het Front

Populaire betekende.

Toen in juni 1982 een tweede devaluatie onvermijdelijk bleek (-10% ten opzichte van de DM en de gulden, -5,75% in totaal ten opzichte van de Europese Reken Eenheid ECU), was de verrassing van politiek Frankrijk erg groot: niemand was daarop voorbereid, zo vlak na de pompeuze economische top der zeven grootste industrielanden in Versailles.

Ekonomisch beleid in de klem

De tweede devaluatie betekende een keerpunt voor het economisch beleid: de jaarlijkse arbeidsduurverkorting met een uur per week werd voorlopig opgeschort, de indexering van lonen en wedden werd verbroken, en de lonen en prijzen voor een periode van vier maanden bevroren. Naast deze binnenlandse maatregelen begon men zich ook meer en meer te keren tegen de politiek van hoge rentevoeten die door de Amerikaanse Federal Reserve werd gevoerd en de politiek van de zwevende dollar die de VS reeds sinds 1971 hanteren.

Van toen af ontbrandde er een ware fraktiestrijd binnen de regering-Mauroy, werden er maatregelen uitgevaardigd en weer ingetrokken (bijvoorbeeld in verband met de rente op de boekjes voor kleine spaarders die Delors te hoog vond, maar die elektoraal gezien niet onlaag mocht), ministers kregen hun ontslag (bijvoorbeeld Cot, belast met de ontwikkelingssamenwerking, die helemaal niet akkoord kon gaan met de massale wapenverkopen aan sommige landen van dubieus politiek allooi), Chevènement vroeg ontslag, maar kreeg het niet, enzovoorts... Premier Mauroy had alle moeite om z'n ministers in toom te houden, en soms slaagde hij daar eenvoudigweg niet in. De gemeenteraadsverkiezingen in maart 1983 zorgden voor de lang verwachte antiklimax: de PS verloor een 28-tal grote steden aan de oppositie, en de PCF zag haar totaal stemmenaantal dalen onder de 10%. Mitterrand zag zich in de dagen na de verkiezingsnederlaag — toen de speculatie tegen de Franse franc een nieuw hoogtepunt bereikte — voor twee al even onaantrekkelijke keuzen geplaatst:

— ofwel uit het EMS stappen en fors devalueren, met het risico van een kettingreactie van concurrerende devaluaties te ontlokken, samen met een flinke stijging van het Franse inflatiecijfer. Bovendien zou een te sterke devaluatie ten opzichte van de dollar de voordelen van een competitieve devaluatie ten opzichte van de Europese munten tenietdoen. In dit scenario paste ook een uitgesproken protektionistisch beleid;

— ofwel de Duitse Bondsregering (als machtigste economische agent in West-Europa) onder druk zetten met de protektionistische dreiging, om zodoende aan de Franse economie binnen het kader van de EEG meer financiële en economische armslag te geven (een sterkere groene

munt voor de Franse boeren, een speciale EEG-lening ter verlichting van de betalingsbalansproblemen, minder Duitse export naar Frankrijk, en dergelijke meer).

Zoals de lezer het zich waarschijnlijk nog wel zal herinneren werd in maart 1983 uiteindelijk het tweede scenario verkozen, niet zonder enige twijfel van de kant van Mitterrand zelf: Delors had in Brussel zelfs effectief met het eerste scenario gedreigd, hoewel hij er zelf een felle tegenstander van was. Uit schrik voor een mogelijke handelsoorlog hebben de andere EEG-partners, en vooral dan de BRD, toezeggingen gedaan met betrekking tot de Franse landbouwprijzen (die toch al vrij gunstig waren) en de lening van de Europese gemeenschap aan Frankrijk (de zogenaamde Ortolifaciliteit).

Op binnenlands vlak ging de monetaire herschikking tevens gepaard met een kabinetsherschikking: de linkervleugel viel uit de boot ten voordele van de Rocardisten en de technokraten. Ter 'begeleiding' van de derde devaluatie van de Franse franc (-8% ten opzichte van de DM, -6% ten opzichte van de gulden en -4% ten opzichte van de Belgische frank) werd ook een aantal vrij drakonische maatregelen uitgevaardigd:

- een gevoelige verhoging van de gas- en elektriciteitsstarieven en van de prijzen van het openbaar vervoer, vermindering van de steun aan de generationaliseerde bedrijven;

- vanaf een jaarlijks inkomen van meer dan 50.000 FF werden de belastingbetalers verplicht om in te schrijven op een lening over drie jaar van 10% van hun belastbaar inkomen over 1982. Deze lening zal zonder rente gerestitueerd worden. Een analoge maatregel werd door Kohl in de Bondsrepubliek uitgewerkt;

- onmiddellijke belastingverhoging met 1%, dit om een snel aanzwellend tekort op de sociale zekerheid te dekken. Daarenboven werden eveneens de plafonds van de sociale-zekerheidsbijdragen opgetrokken;

- deviezenbeperking voor toeristen (zie boven). Het was paradoxaal genoeg deze maatregel die als het ware een storm van protesten ontlokte, ofschoon slechts 16% van de Franse bevolking jaarlijks naar het buitenland op reis gaat;

- vakaturestop van de overheid voor 1984.

Vanzelfsprekend is deze koersverandering niet alleen politiek, maar ook economisch erg betekenisvol:

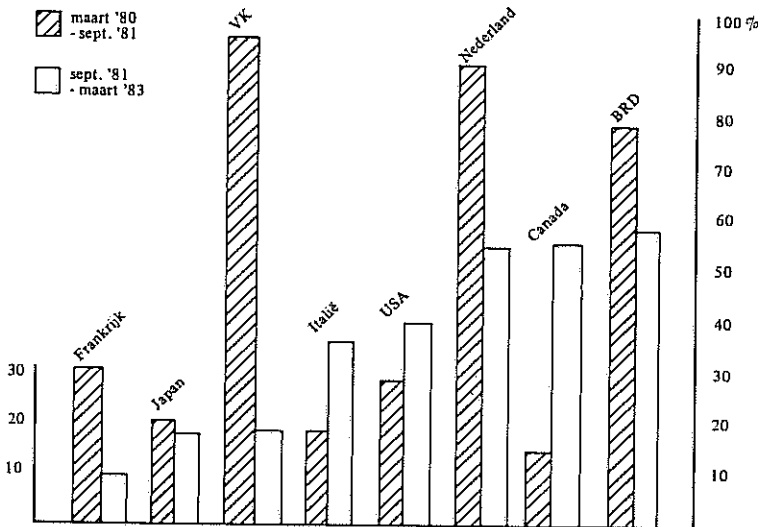
- men gaat weer een grotere nadruk leggen op de korte in plaats van op de lange termijn (vergelijk het terugschroeven van de lange-termijnuitgaven van Chevènement voor R en D);

- een grotere kans op een stijging der inflatie- en werkloosheidscijfers;
- vermindering van de gezinsconsumptie door het weer afnemen van de ingespoten koopkracht.

Kortom: ofschoon de Franse regering nu beweert dat dit iets gans anders is dan wat de andere Westeuropese landen doen op het gebied van economische politiek, lijkt het nu toch vrij duidelijk dat zij na twee jaar varen in de tegenstroom net als de andere landen geopteerd heeft voor een deflatoir crisisbeleid, waar weliswaar extra aandacht aan het sociale luik wordt besteed. Sommige commentatoren aarzelen niet om de parallel zelfs nog verder door te trekken, door erop te wijzen dat ook de Franse regering zogenaamde bijzondere volmachten (die de besluitvormingsprocedures verkorten en in feite het parlement buiten spel zetten) heeft gevraagd en gekregen, net zoals hun centrum-rechtse Belgische burenen...

Zulke vergelijkingen zijn altijd erg gevaarlijk: Frankrijk is veel minder een 'price-taker' dan België, en heeft niet alleen economisch maar ook politiek gesproken een veel groter gewicht in de wereld economie, bovendien beschikt het land over een belangrijk aantal leidende technologieën, en is het financieringstekort, uitgedrukt in procenten van het BNP, relatief klein (steeds in vergelijking met België). Bovendien kan de Franse regering het zich electoraal niet veroorloven om de werkloosheidscijfers uit de pan te laten slaan, zoals dat in 1981-'82 in Duitsland en Nederland is gebeurd. Ofschoon het stabiliseren van de werkloosheid lang niet hetzelfde is als het terugdringen ervan, toch mag men wel zeggen dat het relatief (ten opzichte van het OESO-gemiddelde) lage werkloosheidscijfer een van de grote pluspunten van de regering-Mauroy is (figuur 3).

figuur 3 *Groei van de werkloosheid in enkele belangrijke OESO-landen (%)*

Bron: *The Economist*, 14-5-'83

Dilemma's voor een stimuleringsbeleid

De balans na twee jaar Mitterrand is dan ook niet uitsluitend negatief te noemen: de werkloosheid is sinds 1981 praktisch gestabiliseerd en door de nationalisaties heeft men zich een belangrijke hefboom toegeëigend voor een selectief stimuleringsbeleid in de toekomst. Het is niet omdat Frankrijk als het enige grote westerse industrieland prioriteit heeft gegeven aan de werkgelegenheid en de economische groei, daar waar in de andere landen inflatiebestrijding met monetaire orthodoxie voorop komt, dat men mag konkluderen dat het Franse economische beleid geen kans van slagen had. Rekapitulerend kan men echter wel stellen, dat de regering-Mauroy een aantal andere economische fouten heeft gemaakt die aan de basis liggen van de toch wel zeer bruuske koerswijziging:

- men heeft zich blindgestaard op het verhoopte internationale economische herstel, dat er maar niet gekomen is. Zie in dit verband vooral de toch wel grote misrekening met betrekking tot de exportcijfers. De hoop op een snelle 'relance autocréée' was daarenboven wel erg naïef, gelet op de grote importquote van de Franse verwerkende nijverheid;
- een andere fout betrof de timing van een aantal maatregelen: eerst lange-termijnmaatregelen zoals nationalisaties, investeringen in R en D, en pas later overgaan op korte-termijnmaatregelen (lonen, arbeidsduur, sociale zekerheid) lijkt ons een aangepaster strategie te zijn voor een selectief keynesiaans beleid;
- ook met de praktische moeilijkheden en de grote nationale kosten van een stapsgewijze arbeidsduurverkorting heeft men onvoldoende rekening gehouden. Hierop kon zowel door de werkgevers (afschaffing van omkleedtijden, verkorting van de koffiepauzes, opdrijven van de produktiviteit in het algemeen) als door bepaalde segmenten van de primaire arbeidsmarkt (via overuren) gepast gereageerd worden, zodat de kans reëel is dat de bestaande ongelijkheden op de arbeidsmarkt enkel maar groter in plaats van kleiner worden;
- men heeft voor mei 1981 te zeer het grote belang van schaduwkabinetten verwaarloosd, zodat men uiteindelijk over te weinig voldoende economisch en politiek geschoold personeel bleek te beschikken.

De recente ontwikkelingen naar een nog strakker bezuinigingsbeleid doen ons tenslotte bij de vraag aanbelden of Frankrijk niet definitief van een brede visie op een smalle marge is terechtgekomen. Mitterrand mag dan nog beweren dat het een onbegonnen zaak is om de uitslag van een voetbalwedstrijd reeds voor de pauze vast te stellen (zijn ambtstermijn loopt namelijk nog tot in 1987), de vervanging van een aantal linkerspitsen van het team door meer defensief georiënteerde achterspelers lijkt niettemin een veeg teken aan de wand te zijn.

Zulke koerswijzigingen spelen natuurlijk in de kaart van de rechtse oppositie, die nu al beweert dat 'périr ou trahir' het lot is van iedere progressieve regering, en dat de enige verdienste van zulke regeringen er hooguit in bestaat om grote en belangrijke structuurhervormingen door te voeren. Oppositieleider Chirac heeft trouwens laten verstaan dat hij in het geval van een machtsovername niet zou terugkomen op de nationalisaties of de 39-urenweek.

En zo blijft er dus een aantal belangrijke dilemma's voortbestaan, waar we in het bestek van dit artikel niet nader op in willen gaan, maar waarover men in andere artikelen in dit nummer meer kan lezen: het al of niet verder participeren in een aantal internationale organisaties zoals IMF, GATT, EMS en andere, het al of niet voeren van een meer protektionistisch beleid, de keuze voor een hoofdzakelijk korte-termijnbeleid boven een lange-termijnbeleid, enzovoorts.

Het was in dit artikel enkel maar onze bedoeling om een overzicht te geven van de grote en kleine praktische problemen waar iedere alternatieve economische strategie mee gekonfronteerd zal worden. Wil men immers effectief werk maken van een nationale economische strategie van de linkerzijde, dan kan men de noodzaak van een voldoende dosis economische, politieke en sociologische realiteitszin niet genoeg beklemtonen.

Literatuur

- AGLIETTA, M., ORLEAN, A. en OUDIZ, G., 1980, L'industrie française face aux contraintes de change, *Economie et Statistiques*, februari
- BALASSA, B., 1983, The first year of Socialist Government in France, Londen, American Enterprise Institute for Public Policy Research
- HOLMAN, O. en POOT, K., 1983, Europese monetaire integratie. Structuurpolitiek en bezuinigingsbeleid in Frankrijk, *Tijdschrift voor Politieke Economie* 6 (4), juni
- HOUGH, J.R., 1983, *The French economy*, Londen, Croom Helm
- KOLM, S.C., 1977, *La Transition Socialiste – la politique économique de gauche*, Parijs, Editions du Cerf
- KOLM, S.C. (red.), 1978, *Solutions Socialistes – à propos de 'La Transition Socialiste'*, Parijs, Ramsay
- LE MONDE, 1982, *Bilan Economique et Social – 1981: Nouvelles Données*
- LE MONDE, 1983, *Bilan Economique et Social – 1982: Craquements*
- LES TEMPS MODERNES, 1983, La politique économique de la gauche en question, april
- LIPIETZ, A., en MESSINE, P., 1983, Le piège du libre-échange, *Le Monde Diplomatique*, juni
- MAUROY, P., 1982, *C'est ici le chemin*, Parijs, Flammarion

- NOVE, A., 1983, *The Economics of Feasible Socialism*, Londen, Allen and Unwin
- OESO, 1982, *Economic Survey of France 1981*, januari
- OESO, 1983, *Economic Survey of France 1982*, maart
- VANDENBROUCKE, F., 1981, Keynesiaans recept voor de huidige crisis, *De Nieuwe Maand*, augustus
- VANDEVELDE, T., 1982, Een jaar Mitterrand: I. Economische politiek; II. Een nieuwe socialistische maatschappijvisie, *Streven*, juli/sept.

Over ontwikkelingen in de economische politiek in Frankrijk publiceerden wij eerder: Otto Holman en Koos Poot, *Europese monetaire integratie. Structuurpolitiek en bezuinigingsbeleid in Frankrijk*. TPE 6/4.

Recente bijdragen in TPE op het punt van alternatieve economische strategieën zijn: Jörg Glombowski, *Marx en Keynes: krisistheorie en 'alternatieve economische politiek'* (TPE 5/4) en de discussie rond het rapport *Economisch beleid uit de klem* in de nummers 4/3, 4/4 en 5/3.